

**ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ
ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

**Егенисова А.Қ.
Едилова Н.И.**

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар
және инжиниринг университеті
Ақтау қ., Қазақстан
e-mail: almazhai66@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада қарым-қатынастың психоллингвистикалық ерекшеліктерін зерттеген зерттеушілердің еңбектері сараланып, қарым-қатынас, коммуникацияның бейвербалдық компоненттері, паралингвистикалық құралдар, сөйлеу этикеті, мәдениаралық қарым-қатынастағы ым-ишара, фонация (дауыс, дыбыстың жоғарлығы, дыбыс күші, тембр, сөйлеу қарқыны, интонация) туралы баяндалады.

Сонымен қатар, педагогика ғылымында психоллингвистикалық ерекшеліктерге негізделген коммуникативтік міндеттерді шешудің негізгі кезеңдеріне де сипаттама беріледі.

Түйінді сөздер: қарым-қатынас, психоллингвистика, сөйлеу этикеті, дауыс, интонация, тембр, сөз, вербальды қатынас.

Қазіргі психоллингвистикада зерттелініп жатырған мәселелердің бірі қарым-қатынастың психоллингвистикалық ерекшеліктері. Қарым-қатынас бір адамнан екінші бір адамға ақпаратты жеткізуі. Адамдардың басым көпшілігі ғылымда дәлелденгендей сергек күйінде уақытының 75%-дан астамын басқа адамдармен үздіксіз білім, ой-пікір, идея алмасуға жұмсайды. Оның үстіне көп адамдар осы уақыттың айтарлықтай бөлігі қарым-қатынастың тілдік емес формасына: бет-әлпеттің өзгеруіне, визуалды қарым-қатынасқа, дауыс тембрі және тоны, әртүрлі ым-ишара белгілеріне кетендігін аңғармайды да. Осы орайда ақпарат алмасу барысында қолданылатын психоллингвистикалық ерекшеліктердің алатын орнының зор екендігі байқалады. Психоллингвистикалық ерекшеліктері деп сөйлеу процесі барысында қолданылатын ақпараттың берілу амалдары. Оған сөйлеу әрекетіндегі мәтін, коммуникацияның бейвербалдық компоненттері, шешендік өнер және паралингвистикалық құралдар, сөйлеу этикеті, адамның коммуникативтік әдебі, мәдениаралық қарым-қатынастағы ым-ишара, сөйлеудің жасалу үдерістері, фонация (дауыс, дыбыстың жоғарлығы, дыбыс күші, тембр, сөйлеу қарқыны, интонация) және т.б.

Бірінші мәселеміз сөйлеу қарым-қатынасының көріну формасы әңгімелесушінің сөйлеу әдебі, ал – мазмұны сөйлеу әрекеті ретінде қарастырамыз. Яғни сөйлеу әрекеті мен сөйлеу әдебі бір-бірінен өзінің нәтижелерімен ерекшеленеді. Сөйлеу әрекетінің нәтижелері ой және мәтін болып табылады, ал сөйлеу әдебінің нәтижелері әңгімелесушілердің қандай да бір сөйлеу әдебіне байланысты адамдар арасындағы қатынастар (адал ниетті, теріс ниетті және т.б.) және эмоциялар. Демек, тілдік тұлғаның қалыптасуы (әлеуметтік-белсенді) сөйлеу қарым-қатынасының диалектикалық бірлігіндегі оның екі жағының дамуын болжайды: сөйлеу әрекеті және сөйлеу әдебі. Лингводидактикада бұл үдеріс коммуникативтік құзыреттің қалыптасуы деп аталады, бұл тек қана тілдік материалды білуді ғана емес, сөйлеу қарым-қатынасының, сөйлеу әдебі ережелерінің әлеуметтік нормаларын қадағалауды қамтиды.

Коммуникация үдерісі қалай өтуі тиіс? Тұлғааралық коммуникация заңдары қандай? Қарым-қатынасқа қатысушының әр қайсысы қандай рөл атқарады?

Сөйлеуді түсіну табиғатын қарастыра келіп, біз екі адам нақты шындық туралы ақпарат беру керектігін айттық. Бұл білім тілдік тұлғаның әлеуметтік тәжірибесімен түсіндіріледі. Қарым-қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік тәжірибесі неғұрлым сәйкес болса, соғұрлым олардың арасындағы түсіністік дәрежесі де үлкен болады. Осы жерде И.Н.Гореловтың, К.Ф.Седовтің өзара түсінісу және әлеуметтік тәжірибе айырмашылғы дәрежесін ашу үшін келтірген сәтті мысалын беруді орынды деп есептейміз.

Алты жасар бала алма жеп отырып, әкесінен:

Әке, алманы тістегенде, неге ол қоңыр болып кетеді? – деп сұрайды.

Алмада әртүрлі химиялық заттар бар. Сонымен қатар – темір. Темір оттегімен химиялық реакцияға түскенде, қышқылданады. Нәтижесінде алманы қоңыр түске бояйтын зат пайда болады, - деп жауап береді әкесі.

Біраз уақыт үндемей отырып, бала:

Әке, сен жаңа кіммен сөйлестің? – деп сұрайды [1].

Осы контекст арқылы сөйлеушілердің әлеуметтік тәжірибесінің сәйкес келмейтіндігін көрсетуге болады. Психолінгвистердің айтуы бойынша әлеуметтік тәжірибе неғұрлым жақын болса, адам бір-бірін оңай түсінеді. Көп жағдайда жақсы қарым-қатынас бір-бірін жақсы түсінетін, бұрыннан танытын достар арасында, көп жыл бірге тұрып, тұрмыс құрған жұбайлар арасында, егіз балаларда байқалады.

Сонымен қатар сөйлеу қарым-қатынасы барысында сөйлеу этикетінің де алатын орны зор. Сөйлеу этикеті – сөйлеушілердің сөз қатынасын орнатуға және олардың әлеуметтік жағдайына сәйкес сыпайы қатынас құруға арналған белгілі бір коммуникативтік стереотиптердің жиынтығы [2]. Сонымен қатар сөйлеу этикеті коммуниканттардың қатынас орнату, қолдау және доғару қызметтеріне тән, әлеуметтік белгілермен анықталған ұлттық-мәдени ерекшеліктердің жиынтығы. Басқа сөзбен айтқанда, сөйлеу этикеті – нақты бір қоғамда, ортада, этноста қабылданған ресми не бейресми жағдайда әңгіме құрушылардың әлеуметтік рөліне сай болатын сұхбаттасу ережелерінің тұрақты жүйесі.

Сөйлеу әдебі коммуниканттардың жасы, жынысы, қоғам мен отбасындағы орны, лауазымы, мамандығы, тұратын жері т.б. белгілер бойынша реттеуші қызметін атқарады. Қарым-қатынаста тұлғалар әлеуметтік белгілер бойынша «жоғары-тең-төмен» болып жіктеледі. Қазақ этносындағы қарым-қатынас үдерісінде әлеуметтік белгілердің ішінде ең негізгісі жас мөлшері, бұл қағида бойынша коммуниканттарды бірнеше топқа бөліп, әрқайсысының сөйлеу дағдысын қарастыруға болады. Мысалы, жас мөлшеріне қарай «жасы үлкен-қатарлас-кіші» деп бөлеміз. Жас ерекшелігіне байланысты балалар, жастар, орта буын өкілдері мен үлкен кісілер деп топтастырамыз.

Күнделікті сөйлеу қарым-қатынасында тілдік тұлға рөлдік әдептің бір стереотипінен екіншісіне ауысады. Сөйлеу әдебінің ауысуының тұлғааралық қарым-қатынаста үлкен маңызы бар, себебі коммуникацияның табысы айтарлықтай дәрежеде осы жағдаятқа сәйкес келетін тіл формаларын сөйлеуші мен тыңдаушы қаншалықты меңгергендігіне байланысты.

Рөлдік қарым-қатынастардың психолінгвистикалық ерекшелігі американдық психолог Эрик Берн қарастырған траснактілі талдауды жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. XX ғасырдың 60-шы жылдарында Э.Берн өзінің «Игры, в которые играют люди. Психология человеческих отношений; люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы» кітабына адамдардың мәртебелік-рөлдік өзара әрекетінің моделін жасады, оны ол эго-күйі (мен-күйі) деп айтады. Осы модельге сәйкес «адам әлеуметтік топта уақыттың әрбір сәтінде Мен- Ата-ана, Ересек адам немесе Бала күйінің біреуінен табылады. Адамдар әртүрлі оңайлылық дәрежесімен бір күйден екіншісіне ауыса алады» [3].

Ал транс күрделі сөздердің бірінші құрамды бөлігі ретінде «қандай да бір кеңістік арқылы қозғалыс, бір нәрсе арқылы жеткізу» дегенді білдіреді, ал акт – іс-әрекет, сөйтіп трансакт Э.Берн бойынша кем дегенде екі адамның кез келген вербалдық және

бейвербалдық қарым-қатынасы. Психологтың айтуынша, әрбір адам үштіктің бірі, оның тұлғасының үш құрамдас бөлігінің иесі болып табылады.

Психоллингвистикада сөйлеу қарым-қатынасының мұндай ерекшеліктері коммуникативтік сәттілік және коммуникативтік сәтсіздік, коммуникативтік қақтығыс және т.б. аспектіде қарастырылады. Сондықтан тұлғааралық қарым-қатынаста психоллингвистикада коммуниканттарда олардың көмегімен дұрыс емес және қажет емес ой барысы бекітілетін сөйлемдер мен сөз тіркестерін таңдау ретінде түсінілетін коммуникантқа бейімделген құралдарды таңдау маңызды рөл атқарады. Коммуникациядағы сәттілік үш анықтаушы категорияларды тиімді игере білуге байланысты: логика, психология және сөйлеу. О.Я.Гойхман мен Т.М.Найдинаның пікірінше, сөйлеу айрықша маңызды, себебі барлық ақпарат тыңдаушыға сөйлеу арқылы жеткізіледі [4].

Қарым-қатынас стратегиясы сөйлеу тактикаларында жүзеге асырылады, сөйлеу тактикасы ретінде нақты жағдаятта алға қойылған мақсаттарға жетуге мүмкіндік беретін сөйлеу тәсілдері түсініледі. Сөйлеу тактикаларын таңдау қарым-қатынас саласы мен ортасына байланысты

Бүгінгі таңда психология, психотерапия, психоллингвистика және қарым-қатынас негіздері бойынша ғылыми әдебиеттерде сәтті коммуникацияға арналған сөйлеу стратегиялары мен тактикаларының саналуан таңдауы ұсынған.

Көне тактикалардың бірі «Иә-иә-иә» тактикасы болып табылады. Оны ұлы көне грек философы Сократ ойлап тапты. Тактика техникасы өте қарапайым, бірақ өте тиімді. Серіктеске міндетті түрде «иә» деп жауап беруі тиіс үш-төрт сұрақ қойылады. Сонда, Сократтың пікірінше, керек, негізгі сұраққа да ол оң жауап береді.

Келесі кезекте біз коммуникацияның бейвербалдық компоненттерін қарастырған жөн деп шештік. Қазіргі таңда психоллингвистикада сөйлеуді қарым-қатынастың әмбебап құралы ретінде қарастырады, яғни тілдік сөйленісті қалыптастыратын және оны қабылдайтын екі субъект қатысатын саналы іс-әрекеттің күрделі және арнайы ұйымдастырылған формасы. Қазіргі лингвистикада сөйлеу актісін зерттеуге арналған бірқатар отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері бар, олар Д.А.Әлкенбаева, В.В.Богданова, Л.М.Шәйкенова. Сөйлеу актілерінің жиынтығы сөйлеу әрекетін құрайды [5].

Бейвербалдық қарым-қатынас деп лингвистикада вербалдық қарым-қатынас құралдарына көмектесетін мағыналы ым-ишаралар, бет-әлпет, дене қозғалыстарын түсіну қабылданған. Г.В.Колшанскийдің пікірінше, паралингвистикалық құралдар «тілдік қарым-қатынастың көмекші тәсілдері...» болып табылады, ал тілге қатысты «тілдік жүйенің негізіне тимейтін, таза үстіртін жүйе» [5].

Қазіргі зерттеулерде коммуникацияның бейвербалды құралдары ерекшелігінің сипаттамасы лингвистикада, психология, мәдениеттану мен іскери қатынас әдебінің басым бағыттары қатарына жатады. Алайда бірқатар ғалымдардың (Т.М. Николаева, Г.В.Колшанский, Г.Г.Почепцов, Р.К.Потапова, В.В.Богданов) айтарлықтай үлесіне қарамастан, тіл білімінің бұл саласы ұлттық мәдениетке қатысты әлі де жеткілікті дәрежеде зерттелмей отыр. Қазақстандық ғылымда аталмыш мәселеге М.М.Копыленко, Б.Қ.Момынова, М.М.Мұқанов, А.Н.Нұрманов, А.Д.Сейсенова, М.Ешімов және т.б. ғалымдар назар аударды [6].

Сонымен қатар маңызды сөйлеу элементі интонация – өз құрамына әуен, логикалық екпін, дауыс қаттылығы, лебіз ырғағы және кідіріс секілді бірнеше компоненттерді біріктіретін тілдің кешенді құралы. Интонация деп сөйленістің дыбыстық формасы, өзгерістер жүйесінің жоғарылығы, қарқын, ырғақ пен кідіріс арқылы ұйымдасып, сөйлеушінің коммуникативтік ниетімен, оның өзіне және тыңдаушыға қарым-қатынасын, сонымен қатар сөйлеу жүзеге асатын жағдаят пен лебіз мазмұнына қатысын білдіретін дауыс қаттылығы мен ырғағын айтамыз. Осы компоненттердің әрқайсысын жекелей алып қарастырайық. Сөйлеу үдерісі – белгілі бір ырғақпен, яғни сөйлеу ағынының (дыбыстар,

буындар, сөздер, ұзақтық, ырғақтық ерекшеліктер) дыбысталатын элементтерінің алмасу жылдамдығының дәрежесі.

Сөйлеу үдерісі белгілі бір қарқынмен (темп) яғни сөйлеу ағынының дыбысталатын элементтерінің алмасу жылдамдығының дәрежесімен сипатталады.

Өзінің бірегейлігі мен қайталанбастығы бойынша тек саусақ таңбаларымен салыстырылатын, адамның жеке қасиеті ретінде дауыс сөйлеу үшін үлкен мәнге ие. Г.К. Крейдлин сөйлеу коммуникациясын ұйымдастыратын және анықтайтын маңызды факторлар тобына дауыс пен үнді толықтай негізбен жатқызып, дәлел ретінде дауыс мағыналарының жіктелісін (менталды, мәдени, қарқынды, табиғи, әуенді) жатқызады. Расында да, күнделікті коммуникацияда өзекті дыбысталған дауыстың көмегімен тек ойдың берілуі ғана емес, сондай-ақ оның бейнесінің де берілуі жүзеге асады. Дауыс қасиеттерінің көмегімен сөйлеу маңызды коммуникативтік сипатқа (жұмсақ, қанық, қоңыр, қатты дауыс және т.б.) болады.

Ал қазақ тілінде адам даусын сипаттау үшін көркем мәтіндерде қоңыр дауыс, ащы дауыс және т.б. секілді тіркестер жиі қолданылады:

Қоңыр қаздың қаңқылдаған даусы қайта-қайта «қош сау бол» деп қақсады.
Ә.Кекілбаева.

Олар биік жар үстінде тұрып айғай салды. Айнабектің ащы дауысы құлақ жарады.
Ғ. Мүсірепов [7].

Дауыстың құрамдас бөліктерінің бірі тембр болып табылады, тембр лингвистикада факторлардың жиынтығымен (модуляциялық үдерістермен, дауыс сигналының шабуылымен және өшуімен, спектрдің форманттық құрлымымен, шуыл компоненттерінің айқындылық дәрежесімен, гармониялық емес обертондармен) айқындалған дауыстың психоакустикалық сипаттамасы ретінде түсініледі. Дауыс тембрі синтетикалық тұрғыдан адамдарды даусы бойынша (оларды көрмей) ажыратуға мүмкіндік беретін, маңызды коммуникативтік мағынасы бар дауыстың арнайы реңкі ретінде қабылданатындығын, дауыс қаттылығы дәрежесімен, артикуляциялық дәлдікпен, акцентпен және т.б. ерекшеленетіндігін айта кету маңызды.

«Сөйлей білу өнері дегеніміз бұл – кідірісті қоя білу» деген жапонның мақалы бар, шындығында да кідіріс сөйлемнің мағыналық мүшеленуінің айрықша құралы болып саналады. Кідірістің орналасу орнына қарай сөйленістің мәні түгелімен өзгеріп кетуі де мүмкін. Кідіріс деп акустикалық тұрғыдан әдетте дыбыстың болмауы, физиологиялық тұрғыдан сөйлеу органдарының жұмыстарында аялдауы сәйкес келетін сөйлеудегі үзіліс түсініледі. Кідірістің педагогикалық маңызы да бар екендігі белгілі.

Мамандардың айтуынша, дененің қандай да бір қозғалыстары әртүрлі уақытта түрлі адамдар үшін бірдей мәнге ие болмайды. Сондықтан адам жүріс-тұрысын қандай да бір ортақ түрге (айталық, авторитарлық, демократиялық және т.б.) жатқызуға талпынудың орнына, оның кинезисі үлгісінің түрлі сипаттамалары мен бағаларының жүйесін құруға талпыну керек. Мысалы, бұл адам (жетекші, көшбасшы, қызметкер және т.б.) әркез ұқсас жағдайларға түскен кезде қандай да бір айрықша әрекеттер мен ишараттардың құрамын, бет әлпеті мен дене тұрқы қозғалыстарын пайдаланатынын бақылау. Егер ол солай болса, олардың беретін мәндерін және сол адамның мінез-құлқының ерекшеліктерін талдау қажет. Бұл мұндай жағдайларда оның мінез-құлқын болжап, есептеуге көмектеседі.

Коммуникативтік диалогте анағұрлым маңыздылары – реципиенттердің қабылдауына есептелген және эмоционалды, зияткерлік ақпараттарды жеткізуге арналған, әлеуметтік-белгілеушілік қызметке ие маңызды дене қимылдары мен дене тұрқы орындайтын ым-ишаралар. Әрине, ақпарат әрбір ым-ишара мен қимылдардың көмегімен берілмейді. Алайда адам оның жүріс-тұрысындағы азғана өзгешеліктерге назар салып, өзімен тілдік қарым-қатынасқа түсетін адамдардың бақылауынан қашып құтыла алмайды және мұның бәрі ақпараттар легін береді. Анағұрлым жиі қайталанып, алайда ақпараттық мазмұн тұрғысынан түсінікті бола бермейтін ым-ишаралар – бұл қол қимылдары.

Адамдардың көпшілігі сөйлеу барысында өздеріне көмектесіп, қолдарын өздігінше пайдаланады, дегенмен кейбір қол қимылдары әмбебаптық мәнге ие.

Қазіргі лингвистикада базалық ретінде зерттеушілер мынадай коммуникативтік категорияларды бөліп көрсетеді: дәрежелілік, қарым-қатынасшыл, коммуникативтік дербес құқықтық, коммуникативтік жауапкершілік, эмоционалдылық, коммуникативтік бағалау, коммуникативтік сенім, коммуникативтік қысым, ерегіс, қақтығыс, коммуникативтік салмақтылық, коммуникативтік тиімділік, үнсіздік, коммуникативтік оптимизм/пессимизм, бет-әлпетті сақтау категориялары, қарым-қатынас категориясы, коммуникативтік идеал категориясы (И.А. Стернин, В.М. Топорова, М.Е. Новочихина, Н.И. Лежнева) [8].

Сонымен қатар тұлғаға әсер етуші факторлардың бірі – ықпал ету психолінгвистикасы. Сөйлеу ықпалы дегеніміз не? Тұлға өзін қарым-қатынаста қалай көрсетеді? Коммуникацияның сәтті болуы үшін дұрыс стратегияны қалай таңдау керек? Ең алдымен бұл жерде біз терминдерге назар аударамыз. Сөйлеу ықпалы жеке адамның немесе ұжымның санасына және мінез-құлқына табиғи тілдің құралдары арқылы жүзеге асырылатын ықпал. Кез келген сөйлеу актісі сөйлеу ықпалын жасауға қабілетті, алайда сөйлеу ықпалының тиімділігі бірнеше факторларға байланысты. Бұндай факторларды сөйлеу ықпалы теориясы зерттейді; мысалы, үгіт-насихат жұмысында, жарнамада, сөйлеу науқанында қолданылатын бірінғай шоғырландырылатын қайталау, эмоциялы қысым; әсер ету техникалары, логикалық тұзақ, эстетикалық амал-айла, риторикалық тәсілдер және дәлелдемелер теориясы және т.б. сөйлеу ықпалының ең күшті жағдайы – тіл арқылы ептілік, айла – шарғы жасау, бұл ретте ықпалдың нысаны өзіне жасалатын әсерді сезіне алмайды және өзіне нұқсан келтіретіндей әрекеттерге баруы мүмкін. Алдыңғы бөлімдерде тұлғааралық қарым-қатынастағы тілдік тұлғаның сөйлеу және бейсөйлеу, әдеп ерекшеліктерін қарастырдық.

Бұл тұлғаға қатысты ықпал етуші немесе әсер етуші психолінгвистикалық ерекшеліктердің барлығы оқу – тәрбие ісінеде тікелей әсірі бар. Барылық ерекшеліктер педагогикалық қарым-қатынаста, оқу процесінде ықпал ету мен мағұлмат беру құралы. Қазіргі таңда қарым-қатынас мәселесі көп ғалымдардың зерттеу пәніне айналды. Яғни, қарым-қатынас үнемі әлеуметтік, ұжымдық сипатта. Жалпы ойланып қарасақ қарым-қатынасты орнату өнерін жақсы меңгерген адам өмірде де көп жетістіктерге жете алады, жұмысында да беделі, абыройы жоғары болып қоршаған адамдардың сый-құрметіне бөленеді. Бұл қасиет педагог жұртшылығына өте маңызды. Шығыстың Жүсіп Баласағұнның тәлім-тәрбиелік ойларға толы «Құтадғу білік (құтты білік)» атты дастанында адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы, сөз өнері, сөйлеу шеберлігі туралы өте әсерлі баяндалды [9]. Мысалы, осы дастанында жазылған: «Сөзді ізгі сөйле, өлсең де өлгісіз», «Ақыл көркі – тіл, тілдің көркі - сөз», «Қадірлісі – тіліне ұят сіңгендер, жүрек сөзін жүрегімен біліндер!» т.б. даналық сөздердің тәрибелік мәні қандай адамның болмасын жағымды, санасына сіңімді екені анық.

Мақсатына қарай тиімді және тиімсіз қарым-қатынасты ажыратуға болады. Адамдардың мақсаттары сәйкес келген жағдайда қарым-қатынас нәтижелі болмақ. Осы үдерісті психологтар кооперация деп атайды. А. Құдиярованың айтуы бойынша, ең ұтымсыз уәжделер – индивидуализм және агрессия, ортақтасу қызығушылығы мүлдем назарға алынбағандықтан, оның да қорғану стратегиялары қоздырылады. Зерттеуші тұлғааралық өзара әрекет стратегияларының сипаттамасын бергенде, негізгі бес түрін ажыратады: қарсыласу стратегиясы, қашу стратегиясы, жол беру стратегиясы, ымыра стратегиясы, ынтымақтастық стратегиясы.

Демек, біздің пайымдауымызша педагог мамандығына байланысты кәсіби – педагогикалық қарым-қатынас ұғымы қолданылады және де жәй қарапайым күнделікті тұрмыстық қарым-қатынас пен кәсіби-педагогикалық қарым-қатынастың айырмашылығы өте көп. Осыған орай белгілі педагог В.А.Сластенин педагогикалық қарым-қатынас деп педагог пен оқушылардың арасындағы өзара әрекетінің мақсаты мен мазмұнынан

туындайтын қатынастарды орнатып дамытуды, өзара түсінушілік пен әрекеттестікті ұйымдастырудың күрделі процесін айтады [10]. Педагогикалық қарым-қатынасқа қойылатын міндеттер психолінгвистикалық ерекшеліктерге негізделді.

Педагогика ғылымында психолінгвистикалық ерекшеліктерге негізделген коммуникативтік міндеттерді шешудің негізгі кезеңдері анықталған:

- қарым-қатынас жағдайын бағдарлау кезеңі (мұғалім сыныптың қандай екенін, олармен қандай стильде сөйлесу керек екенін, қандай оқушыларға сөйлеудің қандай әдістерін қолдану керек екенін анықтайды);
- өзіне көңіл аударту кезеңі (пауза, сөз арқылы көңіл аударту, қимыл арқылы – кесте көрсету, көрнекілік құралдар көрсету т.б.);
- тыңдаушылардың қарым-қатынасқа даярлығын анықтау кезеңі (тыңдаушылардың аудиториясындағы қарым-қатынаста жағымды психологиялық ахуалдың барын не жоғын анықтайды);
- вербальдық қатынасты орнату кезеңі (ақпаратты ең тиімді жолмен ұғынықты, логикалық жүйелі түрде сөйлеу);
- мазмұнды және эмоционалды, әсерлі ұйымдастыру кезеңі (тіл құралын дұрыс қолдану, ақпаратты баяндаудың логикалылығы, монологтың орнына диалогтық қатынас орнату, сұрақтар қою арқылы аудиторияның зейінін тақырып көлемінен алшақтатпау, оқушылардың түсінген не түсінбегенін, қабылдау деңгейлерін анықтау) [11].

Ал В.А. Сухомлинский: «Сөз – ең маңызды педагогикалық құрал, оның еш нәрсемен ауыстыра алмайсың...» - деп оның маңызына ерекше назар аударады. Мұғалімнің сөзі әсерлі, тартымды, сенімді, сондай-ақ дауыс ырғағы мен мимикасы мәнерлі және бай болғаны қажет. Бұл ойымызды дәлелді болу үшін Ы.Алтынсаринның пікірін келтірейік: «Мұғалім балалармен істес болады: егер олар бір нәрсені түсінбесе, онда мұғалім шәкірттерді кінәләмей, оларға дұрыс түсіндіре алмағаны үшін өзін-өзі кінәләуі керек. Мұғалім балалармен сөйлескенде ашуланбай, күйгелектенбей, саырлықпен сөйлеп, шұбалаңқы сөздермен керексіз терминдерді қолданбастан әрбір затты ықыласпен, қарапайым тілмен түсіндіру керек» [8].

Сөзге деген бүгінгі көзқарас бұрынғы тарихи – дидактикалық дәстүрде де бар. Я. Коменский өзінің «Ұлы дидактикасында» жалпы өнер ішіндегі барлығына бәрін үйрететін тіл туралы «негізгі заттардың өзіндік табиғатынан алынатынын, оның шынайылығы механикалық өнерден алынған мысалдармен де дәлелденетінін» атап көрсетсе, ал одан ары дамып, қалыптасуында ол нормативті табиғи үрдісінде қалып қоймай, түсіндіру міндетін де атқаратындығы айтылады [12]. Мұғалім сөзі оқулық мазмұнын тек түсіндіріп қана қоймай, оқушының шығармашылықпен жұмыс істеуіне, оқып – білгенін терең түсінуге және психикалық – зерделік жағдайына әсер етуі тиіс. Өйткені сөз, анығырақ айтқанда, сезінуден ойлануға, жалқыдан жалпыға, нақтылықтан шынайылыққа алмасу үдерісіндегі аралық буын болып табылады. Бұл жөнінде А. Лосев мына фактіні атап көрсетеді: адам сөзі өзінің жеке тар шеңберінен шығып, әлемге үн қатады. Демек, ол субъект пен объект арасындағы көпір, қабылдау мен қабылдатудың өзара кездесу айнасы және бірлігі.

Педагогтың сөйлей білу, дауыс ырғағы педагог қауымына бірнеше жетістіктерді әкеледі. Педагогтың сөйлей білуі мен сөздердің дұрыс қолдана білу шеберлігі көп ретте тек білім алушылардың назарын аудару білуден тұрмайды, одан зор маңызға жаңаны дамытатын, жалғастыра алатын, үздіксіздікте болатын сипатқа ие болады. Педагогтың әрбір айтылған сөзі қабылдауды жақсартады, шығармашылық ізденісті бағыттайды, білім алушылармен қарым-қатынастың белгілі бір деңгейін орнықтырады. Кейде сабақты ұйымдастыру мен өткізудің әдістемелік принциптерін меңгере отырып, педагог оны сөздік рәсімдеу тұрғысынан мүлдем әлсіз болуы да мүмкін.

Қазір көптеген кәсіби педагогтар өз жетістіктері үшін дауысқа тәуелді. Сыртқы көрініс сияқты адамдар дауыс ырғағы туралы да бірнеше секунд уақыттан киін өз пікірлерін айтады. Дауыс дыбыс естілуі, адам өз дауысын байланыстары арқылы шығарады. Мұндай дыбыс педагог сөзінің техникалық көрінісі. Педагог даусының маңызы зор, ол педагог

сөзінің маңыздылығын көрсететін құрал, кей кезде оны өзгерту арқылы жағымды және жағымсыздықты көрсету құралы да бола алады.

Дауыс сыңғырлаған, әдемі, күшті, ауыспалы, әуенді, жұмсақ, толғантатын бола алады. Сонымен қатар дауыс қатаң, үзілген, әлсіз, күнгірт, қоздыратын да болуы мүмкін. Дауыс көңіл күй маркері, көбінесе өзін көрсетудің басты құралы болып есептеледі. Сөздің психологиялық сипаттамасы адам мінезінің ерекшелігін көрсетеді, әр жағдайдағы оның күйін, әңгімелесушіге деген қарым-қатынасын көрсетеді. Дауыс бейнені қалыптастыруда өте маңызды.

Біз қарастырған қарым-қатынастың психолингвистикалық ерекшеліктері көптеген ғалымдардың пайымдауынша, мамандардың коммуникативтік құзреттілігімен және оның педагогика ғылымында алатын орны ерекше екендігін атап өткен.

Ал педагогтың коммуникативтік құзыреттілігі мұғалімнің адамдармен қарым-қатынас жасауға үйренуі. Қарым-қатынас тәсілдері ол алдымен, сөз сөйлеу техникасы, қимыл, бет құбылысын игере білуден басталады. Бұл құзыреттілікті қалыптастыру үшін алдымен адам басқа адамды түсіне білуі, тани білуі және өзін де таныта білуі керек. Екіншіден, өзінің ой-пікірін, көңіл-күйін көзқарасын, мақсатын сөйлескен адамға, тыңдаушылар ұжымына түсіндіре білуге және оларды да түсіне білуге үйренуі қажет. Үшіншіден, адамдармен қарым-қатынас барысында толеранттылыққа негізделіп оң шешім таба білу маңызды. Осылардың нәтижесінде мұғалімде қарым-қатынас жасауға бейімділігі және ептілігі бар, адамдармен оңай тіл табыса алатын, басқалармен тез араласа алатын жеке тұлғалық қасиеті қалыптасады.

Сонымен қортындылай келсе, психолингвистикалық ерекшеліктердің қарым-қатынаста алатын орны айрықша. Жоғарыда айтылған психолингвистикалық ерекшеліктер (сөйлеу тактикасы, қарым-қатынастағы әлеуметтік рөл мен мәртебе, стратегия, әдеп, коммуникативтік сәттілік, сәтсіздік т.б.) маңызы мынада: қарым-қатынаста ақпараттың сөйлеушіден тыңдаушыға жетуі, адамдардың бірін бірі түсінуі, тұлғааралық тиімді және тұлғаның коммуникативтік әрекет саласында қалыптасуы, сонымен қатар педагогтың коммуникативтік құзыреттілігі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбенбаев С. Сөйлеу мәдениетін қалыптастыру //Қазақстан Жоғары мектебі. - 2008. – 142 б.
2. Жұмаш А. Дауысты дамытудағы дем алудың маңызы // Білім - Образование. - 2009. - 21-22 б.
3. Елканов С.Б. Болашық мұғалімнің өзін - өзі тәрбиелеу негіздері, Алматы: 2011, -123б.
4. Асыллов Ұ.Ж. Әдеп. Инабаттылық дәрістері. – 2007. – 45-46 б.
5. Тоқсанбаева Н.Қ.Педагогикалық ұжымдағы қарым-қатынастың психологиялық негіздері, Алматы, 2011, -156б.
6. Уәли Н. Сөз мәдениетінің ғылыми – теориялық негіздері. Филология ғылымдары докторы атағын алу үшін дайындалған диссертация. – 2007.
7. Дуйсембекова Ш.Д. Педагогикалық шеберлік. -Семей 2013,-95б
8. Егенисова А.Қ. Педагогикалық шеберлік – Ақтау:Ш.Есенов ат. КМТИУ, 2018,– 184б.
9. Барменқұлова Б.Болашақ мұғалімдердің кәсіби біліктіліктерін педагогикалық практика үрдісінде қалыптастыру.// Бастауыш мектеп. – 2005. – 19 б.
10. Ошақбаева Г. Жаңашылдық шеберлікті арттырады.//Қазақстан мектебі. – 2014. -8-10б
11. Рыжов В.В. Психологические основы коммуникативной подготовки педагога. – 1994. – 24 б.
12. Дуйсембекова Ш. Педагогика Оқу құрал. Семей.-2012.-246 б.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ

Егенисова А.Қ. - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан, e-mail: almazhai66@mail.ru.

Едилова Н.И. - Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

Аннотация. В данной статье проанализированы работы исследователей, изучавших психолингвистические особенности общения, рассказывается о общении, невербальных компонентах коммуникации, паралингвистических средствах, речевом этикете, жестах в межкультурном общении, фонации (голос, громкость, сила звука, тембр, темп речи, интонация). Кроме того, в педагогической науке дается характеристика и основных этапов решения коммуникативных задач, основанных на психолингвистических особенностях.

Ключевые слова: общение, психолингвистика, речевой этикет, голос, интонация, тембр, слово, вербальное общение.

PSYCHOLINGUISTIC FEATURES OF COMMUNICATION

Yegenissova A.K. - Sh. Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan, e-mail: almazhai66@mail.ru.

Edilova N.I. - Sh. Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Abstract. This article analyzes the work of researchers who have studied the psycholinguistic features of communication, tells about communication, nonverbal components of communication, paralinguistic means, speech etiquette, gestures in intercultural communication, phonation (voice, volume, sound power, timbre, speech tempo, intonation). In addition, pedagogical science describes the main stages of solving communicative tasks based on psycholinguistic features.

Key words: communication, psycholinguistics, speech etiquette, voice, intonation, timbre, word, verbal communication.

